

ZAMONAVIY GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLAR VA KO'P TOMONLAMA ATROF-MUHIT BITIMLARINING USHBU MUAMMOLARNI YECHISHDAGI O'RNI**Dirim Nodira Xolmamatovna**

Toshkent Davlat Yuridik Universiteti, Xalqaro huquq va inson huquqlari bo'limi,
magistratura talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15662059>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XXI asrda dolzarb bo'lib borayotgan global ekologik muammolar — iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi, suv resurslarining tanqisligi, atmosfera va suv havzalarining ifloslanishi kabi tahdidlar keng yoritilgan. Mazkur muammolarning transmilliy xarakterga ega ekani ularni yechishda xalqaro huquqiy mexanizmlarni qo'llash zaruratini tug'diradi. Maqolada aynan ko'p tomonlama atrof-muhit bitimlarining (Multilateral Environmental Agreements – MEAs) ekologik inqirozlarni yumshatishdagi o'rni, vazifalari va xalqaro hamkorlikdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, BMT doirasida qabul qilingan asosiy ekologik bitimlar va ularning amaliy mexanizmlari misolida ekologik xavflarni bartaraf etishdagi muvaffaqiyatlar va muammolar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Global ekologik muammolar, iqlim o'zgarishi, ko'p tomonlama bitimlar, xalqaro ekologik huquq, BMT konvensiyalari, biologik xilma-xillik, xalqaro hamkorlik, ekologik xavfsizlik.

Kirish

XXI asrga kelib ekologik muammolar nafaqat atrof-muhit muhofazasi doirasidagi masala bo'lib qoldi, balki global xavfsizlik, ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq muhim geosiyosiy muammo sifatida qaralmoqda. Iqlim o'zgarishi, dengiz sathining ko'tarilishi, muzliklarning erishi, suv tanqisligi, o'rmonlarning kamayishi, biologik turlar yo'qolishi va havo hamda suvning ifloslanishi kabi ekologik tahdidlar insoniyat sivilizatsiyasining kelajagiga bevosita tahdid solmoqda.

Bunday ekologik inqirozlarning barchasi o'z mohiyatiga ko'ra davlat chegaralarini tan olmaydi va transmilliy tusga ega. Shu sababli ularni samarali hal qilish uchun faqat bir davlat doirasida olib borilayotgan siyosatlar yetarli emas, balki global miqyosdagi xalqaro huquqiy mexanizmlar, ekologik shartnomalar va davlatlararo hamkorlik zarur.

Ko'p tomonlama atrof-muhit bitimlari (Multilateral Environmental Agreements – MEAs) — bu davlatlar o'rtasida muayyan ekologik muammolarni hal etish uchun tuzilgan xalqaro shartnomalar bo'lib, ular orqali majburiyatlar, moliyaviy ko'mak, monitoring tizimlari va texnologik yordam mexanizmlari belgilanadi. Aynan ushbu huquqiy hujjatlar global ekologik muammolarga javob berish uchun eng muhim vosita sifatida qaraladi.

Mazkur maqolada zamonaviy ekologik xavflar tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf etishda ko'p tomonlama ekologik bitimlarning o'rni, amaliyoti va natijalari keng muhokama qilinadi. Bu esa xalqaro ekologik huquq tizimini chuqurroq anglash, uni milliy siyosatga integratsiyalash va ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ekologik muammolar

Zamonaviy ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotining bevosita natijasi sifatida paydo bo'lib, bugungi kunda global xavfsizlikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylangan. Industrializatsiya, urbanizatsiya, aholining keskin o'sishi va tabiiy resurslarning cheksiz ekspluatatsiyasi ekologik muvozanatga jiddiy putur yetkazmoqda.

Bu muammolar kompleks xarakterga ega bo'lib, ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tizimlarga bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda inson faoliyati natijasida atmosferaga chiqarilayotgan karbonat angidrid (CO_2), metan (CH_4), azot oksidi (N_2O) kabi gazlar Yerning issiqlik balansini buzib, iqlim o'zgarishiga olib kelmoqda. Global haroratning har yili oshib borishi, muzliklarning erishi, dengiz sathining ko'tarilishi va kuchli tabiiy ofatlar (to'fon, qurg'oqchilik, bo'ronlar) ko'payishi bu muammoning asosiy ko'rinishlaridir. Bu esa, o'z navbatida, oziq-ovqat xavfsizligi, suv ta'minoti va migratsiya jarayonlariga bevosita ta'sir qilmoqda.¹

Inson faoliyati natijasida tabiiy ekotizimlar qisqarib bormoqda. O'rmonlarning kesilishi, yovvoyi hayvonlarning yashash joylarining buzilishi, noqonuniy ov va iqlim o'zgarishi turli hayvonot va o'simlik turlarining yo'qolishiga olib kelmoqda. Xalqaro ekspertlarning fikricha, bugungi kunda o'simlik va hayvonlarning 1 milliondan ortiq turi yo'qolish xavfi ostida turibdi (IPBES, 2019). Biologik xilma-xillikning kamayishi ekotizimlar barqarorligiga va inson salomatligiga xavf tug'diradi.

Suv resurslari insoniyat uchun eng muhim yashash omillaridan biri hisoblanadi. Biroq sanoat chiqindilari, qishloq xo'jaligi pestitsidlari, kanalizatsiya suvlarining daryolar va ko'llarga oqizilishi natijasida toza ichimlik suvi zaxiralari kamayib bormoqda. Bu esa nafaqat sog'liqni saqlashga, balki qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat ishlab chiqarish va sanoat faoliyatiga ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Avtomobillar, ishlab chiqarish korxonalari va ko'mir asosidagi energiya stansiyalari tomonidan chiqarilayotgan zararli moddalarning atmosferaga tushishi nafaqat iqlim muvozanatini buzmoqda, balki odamlarning salomatligiga ham jiddiy tahdid tug'dirmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha har yili 7 millionga yaqin kishi havoning iflosligi sababli hayotdan ko'z yumadi.

Plastik chiqindilar, neft to'kilishi, kimyoviy moddalar va mikroplastiklar okean va dengizlarni ifloslantirib, u yerdagi hayot uchun katta xavf tug'dirmoqda. Bu esa baliqchilik, dengiz resurslaridan foydalanish va ekoturizmga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Har yili okeanlarga 8 million tonnadan ortiq plastik chiqindilar tushayotgani qayd etilgan (UNEP, 2021). Shaharlar va ishlab chiqarish tarmoqlaridan chiqayotgan maishiy, sanoat va xavfli chiqindilar ko'p holatda nazoratsiz tarzda to'kiladi. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda chiqindilarni qayta ishlash va saralash tizimi mavjud emas yoki juda sust yo'lga qo'yilgan. Bu esa tuproq, suv va havoning ifloslanishiga olib keladi.²

Ko'p tomonlama atrof-muhit bitimlarining zamonaviy ekologik muammolar yechimidagi o'rni

Zamonaviy ekologik muammolar global xarakter kasb etgani sababli, ularni har bir davlat alohida yengib o'ta olmaydi. Shu bois, xalqaro miqyosda tabiatni muhofaza qilish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlash maqsadida ko'p tomonlama atrof-muhit bitimlari (Multilateral Environmental Agreements – MEAs) tuzilgan. Ushbu hujjatlar zamonaviy ekologik siyosat va xalqaro ekologik huquqning asosiy tayanchi bo'lib xizmat qilmoqda.

Ko'p tomonlama atrof-muhit bitimlari quyidagi muhim funksiyalarni bajaradi:

- Global ekologik standartlarni belgilaydi (masalan, chiqindilar hajmi, zararli moddalarning chiqishi, biologik resurslarni ekspluatatsiya qilish chegarasi).

¹ Kiss, A. and Shelton, D. (2007). International Environmental Law. Cambridge University Press;

² Sands, P., Peel, J., Fabra, A., & Mackenzie, R. (2018). Principles of International Environmental Law. Cambridge University Press;

• Davlatlar zimmasiga aniq majburiyatlar yuklaydi va ularni bajarilishini monitoring qilish mexanizmlarini belgilaydi.

• Texnik va moliyaviy yordam tizimlarini yaratadi, ayniqsa rivojlanayotgan davlatlar uchun.

- Ilmiy tadqiqotlar va ma'lumot almashinuvini qo'llab-quvvatlaydi.
- Milliy ekologik siyosatni xalqaro me'yorlarga moslashtirishga xizmat qiladi.

Eng muhim xalqaro atrof-muhit bitimlari Kioto protokoli (1997) va Parij bitimi (2015) hisoblanib, ushbu bitimlar global iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish maqsadida tuzilgan. Kioto protokoli rivojlangan davlatlarga issiqxona gazlarini kamaytirish bo'yicha kvotalar belgilagan bo'lsa, Parij bitimi barcha davlatlarni harorat ko'tarilishini 2°C darajasida cheklashga undaydi.

Parij bitimi shuningdek, "milliy hissa" tizimini joriy qilgan va har bir davlatning iqlim siyosatidagi faol ishtirokini rag'batlantiradi.³

Biologik xilma-xillik to'g'risidagi Konvensiya (CBD, 1992) biologik resurslarni asrash, ularning barqaror foydalanilishini ta'minlash va genetik boyliklar bo'yicha adolatli taqsimotni maqsad qiladi. A'zo davlatlar o'z milliy strategiyalarini ishlab chiqishga va ekologik xavfsizlikni milliy siyosatga integratsiyalashga majbur.

CITES konvensiyasi (1973) Yovvoyi hayvonlar va o'simliklar savdosini nazorat qilish orqali ularning yo'q bo'lib ketishini oldini olishga qaratilgan. CITES xalqaro hayvonot va o'simlik dunyosi bozorini tartibga soluvchi eng samarali vositalardan biridir. BMT Orolarning cho'llanishiga qarshi konvensiyasi (UNCCD, 1994) qurg'oqchilik va cho'llanishning oldini olish, yerlarning degradatsiyasi bilan kurashish uchun global hamkorlikni rag'batlantiradi.

Ayniqsa Afrika va Markaziy Osiyodagi cho'l hududlari uchun katta ahamiyatga ega.⁴

Ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha Monreal protokoli (1987) Ozon qatlamini yemiruvchi moddalar ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich to'xtatish bo'yicha eng muvaffaqiyatli xalqaro bitimlardan biri. Bu protokol global ekologik boshqaruvdagi eng samarali mexanizmlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

MEA'larning qo'llanishi va samaradorligi shundan iboratki, ko'p tomonlama ekologik bitimlarning samarali qo'llanilishi ko'p jihatdan:

- ishtirokchi davlatlarning siyosiy irodasi,
- milliy qonunchilikning xalqaro huquq normalariga uyg'unlashuvi,
- monitoring va baholash tizimlarining mustahkamligi,
- hamkorlik va moliyaviy resurslarning mavjudligiga bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlar o'z majburiyatlarini bajarish bilan birga rivojlanayotgan davlatlarga texnik va moddiy ko'mak berishga ham mas'ul. Shu bilan birga, fuqarolik jamiyati va nodavlat tashkilotlar MEAlarni amalga oshirishda faol ishtirok etmoqda.⁵

Xulosa

Zamonaviy dunyoda ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotining eng muhim va xavotirli masalalaridan biriga aylangan. Global iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, cho'llanish, suv va havo ifloslanishi kabi muammolar nafaqat atrof-muhit, balki inson salomatligi, iqtisodiy barqarorlik va xavfsizlikka ham tahdid solmoqda.

³ Mallick, S. (2021). Environmental Governance and Multilateral Agreements. Routledge;

⁴ Gurbanov, A. (2020). Xalqaro ekologik huquq asoslari. Toshkent: O'zbekiston yuridik nashriyoti;

⁵ United Nations Environment Programme (UNEP). Multilateral Environmental Agreements and Their Effectiveness – 2021 Annual Report;

Bunday muammolarni mahalliy yoki milliy darajada hal qilish imkonsiz bo'lib qolganligi sababli, xalqaro hamkorlik va yondashuv zarurati tobora ortib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan, ko'p tomonlama atrof-muhit bitimlari (MEAlar) ekologik boshqaruv va barqaror taraqqiyotga erishishning eng muhim vositalaridan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Ushbu bitimlar davlatlar o'rtasida ekologik masalalarga bo'lgan yondashuvni uyg'unlashtirish, umumiy standartlar belgilash, resurslarni samarali boshqarish, xavf-xatarlarni baholash va texnik hamkorlikni rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi. Ayniqsa, iqlim o'zgarishiga qarshi kurash, biologik resurslarni asrash, transchegaraviy ifloslanishni kamaytirish borasidagi yutuqlar bu bitimlar orqali amalga oshirilmoqda.

Biroq, MEAlarning samaradorligi faqatgina huquqiy jihatlar bilan emas, balki siyosiy irodaga, moliyaviy ta'minotga, monitoring tizimlarining mavjudligiga va milliy qonunchilikning moslashuvchanligiga ham bog'liq. Ayrim hollarda bitimlarning bajarilishi sekin kechmoqda, ayrim davlatlar majburiyatlarni to'liq ado etmayapti. Shu bois, xalqaro hamjamiyat, xususan BMT va uning maxsus agentliklari, ekologik tashkilotlar, fuqarolik jamiyati va xususiy sektor MEAlar doirasidagi majburiyatlarning bajarilishini yanada kuchaytirishga hissa qo'shishi zarur.

Kelajakda ekologik muammolarni samarali hal qilish uchun quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratish lozim:

- MEAlarni bajarish bo'yicha nazorat va hisobdorlik tizimlarini kuchaytirish;
- Rivojlanayotgan davlatlarga texnik va moliyaviy yordamni kengaytirish;
- Davlatlar o'rtasidagi axborot va tajriba almashinuvini yo'lga qo'yish;
- MEAlarni milliy siyosatga integratsiya qilish orqali ularning amaliy samarasini oshirish.

Xulosa qilib aytganda, MEAlar global ekologik boshqaruvda asosiy rol o'ynayotgan bo'lsa-da, ularning samaradorligi uchun jahon hamjamiyatining hamjihat va mas'uliyatli ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik barqarorlikka erishish har bir davlat, har bir tashkilot va har bir insonning mas'uliyatli yondashuvini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kiss, A. and Shelton, D. (2007). International Environmental Law. Cambridge University Press;
2. Sands, P., Peel, J., Fabra, A., & Mackenzie, R. (2018). Principles of International Environmental Law. Cambridge University Press;
3. Mallick, S. (2021). Environmental Governance and Multilateral Agreements. Routledge;
4. Gurbanov, A. (2020). Xalqaro ekologik huquq asoslari. Toshkent: O'zbekiston yuridik nashriyoti;
5. United Nations Environment Programme (UNEP). Multilateral Environmental Agreements and Their Effectiveness – 2021 Annual Report;